

איך טעו הכלכלנים (2)

יצחק ספורטא

בית הספר לניהול, אוניברסיטת תל-אביב

בגיליון 17 של תיאוריה וביקורת התפרסמה מסה פרי עטו של הכלכלן ג'יימס ק. גלברייט (2000), שבה הוא מבקר את התפיסה של האגודה הכלכלית האמריקאית בשורה של סוגיות כלכליות ומוסריות. באותה מסה התמקד גלברייט במיוחד בחמש "אמיתות" המקובלות בתוך השיח הכלכלני, וביניהן "האמת" הגורסת שלא תיתכן תעסוקה מלאה ללא אינפלציה, שהעלייה באי-השוויון נובעת מן השינוי הטכנולוגי או שהעלייה בשכר המינימום גורמת בהכרח לאינפלציה. מנקודת מבט אמפירית, ותוך שימוש בכלים המקובלים בשדה הכלכלני עצמו, טען גלברייט שהעובדות סותרות כל אחת מן האמיתות האלה. הוא ייחס את כישלונם של הכלכלנים ליהירות פוליטית, לסגירות אינטלקטואלית, ולכך שחברו יחד לשמש כמעין פוליטבירו של חשיבה כלכלית נכונה (עמ' 201). כל אלה אינם מאפשרים לערער על הנחות יסוד העומדות בבסיס התיאוריה פן יתמוטט מגדל הקלפים שאותו בנו בעשורים האחרונים. טענותיו של גלברייט אינן רק נגד האגודה הכלכלית האמריקאית. הן רלוונטיות לכל מקום שאליו התפשטו רעיונות אלה של השיח הכלכלני — באמצעות אגודות פרופסיונליות, הבנק העולמי והמוסדות המוניטריים הבינלאומיים — שיח השולט גם בישראל. למשל, בשנים האחרונות התארגן הוויכוח הציבורי בנוגע לנושא שכר המינימום סביב הקשר המובן-מאליו-לכאורה בין שכר לאבטלה. הנתונים מורים כי במאוס 2001 נמצאו כ-200,000 עובדים שאינם מקבלים את שכר המינימום במשק הישראלי, כקבוע בחוק. בהקשר זה הזהיר נשיא התאחדות התעשיינים, עודד טירה, שהעלאת שכר המינימום באפריל תוביל לפיטורי 12,000 עובדי תעשייה (הארץ, 19.3.2001, כלכלה). היום יש בספרות הכלכלית רק מעטים המעזים לבקר לעתים את "האמיתות" הכלכליות האלה. בספר יוצא דופן, שעורר ויכוח בקהילה האמריקאית, טענו למשל דייוויד קארד ואלן קרוגר שקביעת שכר מינימום לא רק שלא מעלה את האבטלה, אלא לעתים אף מקטינה אותה (Card and Krueger 1995).

המשמוע הדיסציפלינרי שמציב השיח הכלכלני אינו נובע רק מאטימות לב ומיהירות, כפי שטוען גלברייט. רבות מן האמיתות הכלכלניות, כמו אמיתות חברתיות רבות אחרות, נובעות מהסדרים תרבותיים, מהיררכיות של ידע ומתהליכי מיסוד סוציולוגיים שהופכים לחלק בלתי מעורער מן המציאות האובייקטיבית שלנו. "אמיתות אלה מיוצרות על ידי אנשי ידע, וכשהן מתמסדות בתהליך היסטורי ל'קופסאות שחורות' לא קיימת פרוצדורה המחזירה אותן אל בית היוצר לתיקונים ולשיפוצים" (שנהב 1992, 211). זאת ועוד, כל שינוי במעמדן של האמיתות משמעותו שינוי של הסטטוס קוו ושינוי שיווי המשקל שנוצר ביחסי הכוח המאורגנים סביבן.

במסה קצרה זו ארחיב את הדיון במושג כלכלי נוסף, המכונה "צמיחה כלכלית" (economic growth), והנמדד בדרך כלל תוך שימוש במדדים המכונים בדיון הכלכלי "תוצר לאומי גולמי" או "תוצר מקומי גולמי". לא הייתי עוסק במדדים אלה אלמלא התפקיד המרכזי שלהם בשיח הכלכלי המדינתי ואלמלא השימוש שנעשה בהם על ידי קובעי מדיניות וכלכלנים להצדקה של שיעורי אבטלה גבוהים, או להצדקת קיומו של אי־שוויון וקיומם של פערים חברתיים. יותר מכך, לעתים נטען שצמיחה כלכלית היא המפתח לצמצום פערים חברתיים תוך ביטול מנגנונים קיימים של צדק חברתי והקצאתו בתוך מדינת הרווחה. מדדי צמיחה אלה, הנאספים על ידי מוסדות המדינה, מוצגים תדיר בכתיבת ובעיתונות, ומשמשים אמת מידה למידת הקדמה של חברה. משום כך, יש צורך בפתיחת הקופסאות השחורות האלה ובירור הטמון בהן.

מבחינה היסטורית, מדדים של חשבונאות לאומית הומצאו כבר במאה ה־17 במערב אירופה. הם היו חלק בלתי נפרד מן ההתלהבות מן הסטטיסטיקה שנתפסה כמדע של המדינה (state), ואשר תפקידה לאסוף ולרכז נתונים על בריאות, חינוך, פשע ועבודה. במדינות שונות התמודדו אחרת עם השאלה כיצד למדוד תוצר של חברה. התוצר הצרפתי התבסס בעיקר על תפוקת הייצור החקלאי במסורת המחשבה הפיסיוקרטית. התוצר האנגלי התבסס בעיקר על יכולת המדינה לגבות מסים. שתי שיטות שונות אלה התבססו על ראייה תרבותית שונה של החשיבה הכלכלית, אם כי צר המקום כאן להשוות בין התבניות התרבותיות השונות האלה.

התפנית האפיסטמית החשובה בהמשגה של התוצר ושל מושג הצמיחה בעולם המערבי נעשתה כאשר הוחלט למדוד את העלות של הפעילות הכלכלית דרך מחירה בשוק. ערך החליפין של המוצר הפך

להיות אמת מידה חיובית ללא קשר לערכו המהותי של המוצר או לערכו בעיני בני אדם. מרכזית לתפנית זו היא עבודתו של אלפרד מרשל, שהבהיר בסוף המאה ה-19 שתועלת, במונחי מחירי שוק, היא שקובעת את ערכו של מוצר (Marshall [1930] 1979, 53–59).

המדד הנוכחי בשימוש של צמיחה כלכלית נולד בעת השפל הכלכלי הגדול של סוף שנות העשרים של המאה הקודמת. בעקבות פנייתו של הסנאט האמריקאי, בסוף תקופת נשיאותו של הובר, התבקש משרד המסחר האמריקאי להעריך את גובהה של "ההכנסה הלאומית" של ארצות הברית. עבודתו של הכלכלן סיימון קוזנץ (Kuznets, זכה בפרס נובל לכלכלה ב-1971) ושל שני סטודנטים שלו יצרה את אב-הטיפוס למדידה זו. בעת מלחמת העולם השנייה, השתכללה המדידה באמצעות העסקתם של כלכלנים כיועצים בממשל האמריקאי וניסיונם לפתח מדדים לאיתור יכולות תעשייתיות לא מנוצלות, שיגבירו את הייצור הצבאי. בסוף שנות הארבעים התפתחו מדדים לפרודוקטיביות תעשייתית כדי להשתמש בהם בהסכמי שכר עם עובדים. המדד שאומץ על ידי ג'נרל מוטורס ב-1948 אומץ כדגם לחיקוי בתעשיות נוספות והגדיל את הסטטוס של המדידה וחשיבותה (שגהב 1992; Block and Burns 1986). גם הדומיננטיות של התיאוריה הקיינסיאנית, שגרסה שמעורבותה של הממשלה במשק צריכה להיות מבוססת על מדיניות תקציב מרחיבה בזמן מיתון ומצמצמת בזמן שגשוג, "יצרה צורך" במדידה מדויקת יותר של חשבונאות לאומית. המשמעות הגוברת של המדינה בעיצוב המדיניות הכלכלית והניסיון לעקוב אחר אותה מדיניות הגבירו את העניין בתופעות מדידות, כמו "צמיחה" או "מיתון".

כדי להבין את משמעותם המהותית של המדדים ל"צמיחה כלכלית" נתאר לעצמנו ששני כלכלנים משתי מדינות שונות נפגשים בכנס מקצועי בסוף השנה. שתי המדינות שמהן באים הכלכלנים הן בעלות רמת אוכלוסייה זהה, משאבים זהים, שיעור כוח עבודה זהה, רמת טכנולוגיה ושיעורי השכלה זהים ומאפיינים כלכליים וחברתיים דומים אחרים. עם זאת, במדינה א פגעה סופת הוריקן קשה, היו בה שתי תאונות רכבת קטלניות שבהן נהרגו יותר מ-1,000 איש ורעידת אדמה גדולה שהחריבה שני ערים מרכזיות בה. מדינה ב, לעומתה, עברה שנה שקטה ושלווה. התחשיבים הכלכליים יראו שהצמיחה הכלכלית במדינה א גדולה יותר מאשר במדינה ב. הסופה, התאונות ורעידת האדמה גרמו לנזק רב ברכוש והוא הוזמן מחדש. בני אדם נהרגו ועל כך שילמו חברות הביטוח תשלומים לבני משפחותיהם. הפצועים נזקקו

לרופאים ולמכשירים שהגדילו את נפח העסקאות במשק. כיוון שדרך המדידה הנוכחית של ההתפתחות הכלכלית אינה מביאה בחשבון את אופי העסקאות אלא רק את נפחן, מדינה א נתפסת כמדינה המשגשגת כלכלית יותר ממדינה ב, שבה התנהלו החיים על מי מנוחות. מדידות אלה הפכו למרכיב המרכזי בפרקטיקה ובשיח של הצמיחה הכלכלית של מדינות.

כפי שכבר טענתי, קשה להחזיר אמיתות ממוסדות ששולחו לחלל האוויר חזרה לבית היוצר שלהן, בין השאר, משום שהן כבר ארוגות בתוך מבנה חברתי מסוים, משום שיש הניזונים ונהנים מהן ומשום שמתקיימת תעשייה שלמה של ייצור סביבן. המבחנים הפסיכומטריים שבהם משתמשות האוניברסיטאות כמכשירי מיון הם דוגמה לכך. מבחנים אלה מנוהלים על ידי תעשייה של מכונים ובעלי עניין המתפרנסים מהם. על אף שהתוקף שלהם ככלי ניבוי הוא מפוקפק, מתארגנים בעלי העניין להגן על מעמדם של המבחנים ולהבטיח את המשך קיומם.

כדאי לציין כאן שכוח המיסוד הוא כל כך חזק עד שאפילו יוצרי המדדים מוצאים את עצמם נחבטים אל מולם. הכלכלן שיצר את אב־הטיפוס של המדד, סיימון קוזנץ, הצהיר והזהיר כבר ב־1934 שרווחתה של אומה אינה יכולה להיגזר מן המדד שפיתח. ב־1962 הוא חזר וטען שיש להבחין בין כמות לאיכות של צמיחה, בין העלות של הצמיחה להחזרים שלה ובין הטווח הקצר לטווח הארוך. מדיניות הגורסת צמיחה, טען קוזנץ, צריכה לתאר צמיחה של מה ובשביל מה. לא רק שהמדדים והמדידה מקבלים חיים משל עצמם אלא שהם גם מתווים מחדש את קווי ההפרדה בין הזירה הציבורית לזירה הפרטית. מדדי הצמיחה אינם עוסקים, למשל, במה שמתרחש במסגרת המשפחה. במאמר שהתפרסם בעבר בתיאוריה וביקורת הסבירה ננסי פולברה שבאמצעות מדדי הצמיחה הקלאסיים הוגדרו נשים עקרות בית כ"עובדות לא יצרניות" (פולברה 1996, 175). מרבית הכלכלנים בתחילת המאה הקודמת השתמשו בהיגיון הכלכלי כדי לייצר מחדש את האבחנה בין העולם המוסרי (הפרטי) ובין העולם הכלכלי (הציבורי) כשייכם את הנשים והמשפחה לראשון, ואת הגברים והשוק לשני. הכלכלן אלפרד מרשל גם הזהיר מפני העלאת משכורות של נשים כדי למנוע מהן את הפיתוי להזניח את חובותיהן הביתיות (Marshall [1930] 1979, 68). בכל מקרה, עבודת הנשים לא נכללה במדדי הצמיחה, ועד היום חלקן היחסי בהם הוא קטן. מוכרת האמירה שאילו הגברים הלא-נשואים המעסיקים סוכנות בית היו מחליטים לשאת אותן, הרי

לפי שיטת החישוב הנוכחית היתה נרשמת ירידה בצמיחה הכלכלית של המדינה (ברקוביץ 1996).

נושא זה של קווי התייחסות חשוב במיוחד כאשר מתייחסים למדינות הקרויות "מתפתחות". כאשר ארגונים בינלאומיים, כמו הבנק העולמי, קובעים קריטריונים של צמיחה, הם מתעלמים מעשייה כלכלית שאינה מעורבת בשווקים הרשמיים. במדינות אלה גדול נתח העשייה הבלתי נמדדת. יותר מכך, כאשר פעולות חיוניות מסוימות שנעשו במסגרת קהילתית מפסיקות להתקיים, עשויה הצמיחה לעלות עקב הצטרפותם של עובדים חדשים בשכר רעב לשוק העבודה. כאשר ילדות מן הפריפריה בארצות מזרח אסיה עוברות לערים כדי לשמש זונות לגברים הבאים מן המערב, גדלה הצמיחה של אותה מדינה.

או, למשל, כאשר מודדים צמיחה כלכלית באינדונזיה לא מביאים בחשבון את הנזק הרב שנגרם ליערות העד באותה מדינה. סיפוק רצונם של אזרחים במדינות העשירות לרהיטים מעץ גורם לשינוי ניכר ביכולת העתידית של אינדונזיה ליהנות מאותם יערות, וזאת בלי להביא בחשבון את הנזק לאיכות האטמוספירה שמשפיעה על כלל אוכלוסיית העולם. יש הסבורים שאם היו מביאים בחשבון נזק זה, מדדי הצמיחה הכלכלית, גם לשיטתם, היו קטנים באופן ניכר עד כדי חצי מן הצמיחה המדווחת. הרחבת המדידה המערבית לארצות "העולם השלישי" מרחיבה גם את גבולותיו של הקולוניאליזם התרבותי הקיים היום במערכת העולמית. המאמץ לאלץ מדינות אלה לעמוד בקריטריונים מערביים נעזר בגופים המוניטריים ובארגונים בינלאומיים.

בשנים האחרונות החלה תנועה ביקורתית נגד השימוש במדדים אלה. חלק מן הביקורת בא דווקא מתוך השדה. במקום לערוך ניתוח תרבותי המציע פירוק של המושג למרכיביו התרבותיים ולהנחותיו ההיסטוריות, מציעים המבקרים תיקון מתוך השדה עצמו, תוך שימוש באותה שפה ובאותן יחידות ניתוח. שימוש כזה, גם אם הוא חוטא לכמה הנחות יסוד תרבותיות ומשמש מרכיב בתוך השפה הכלכלנית, עדיין מאפשר לקדם את הדיון במונחים של צדק חברתי. גורמים שונים החלו להציע מדדים אלטרנטיביים, כמו מדד של רווחה כלכלית Measure of Economic Welfare (MEW); אינדקס של רווחה כלכלית Index of Genuine Economic Welfare (ISEW); מדד קדמה אמין Sustainable Economic Welfare (ISEW); אינדקס של בריאות חברתית Progress Indicator (GPI); או אינדקס לפיתוח אנושי Human Development Index (HDI). רוב המדדים האלה מקבלים את הנחת הבסיס הכלכלית

ומנסים לכמת, או לתמחר, פעילויות שאינן מובאות בחשבון במדד הקונוונציונלי.

ניסיון מתקדם יותר לשנות את נקודת המבט מתועלתנות כתיאוריה של צדק לתפיסות פילוסופיות אחרות של צדק בא לביטוי במדד HDI, שבו מובאים בחשבון מדדים של איכות חיים, הכוללים חופש. פילוסופים כמו אמרטיה סן, ג'ון רולס, או מייקל וולצר קשורים בניסיון לפתח חשיבה מוסרית הכוללת תמונה מורכבת יותר של איכות חיים מאשר רק האספקטים הכלכליים של שוק. הם מציעים לכלול בה גם את הפוליטיקה, המשפחה, החינוך או איכות העבודה (Cobb 2000).

קבוצה ביקורתית שמקום מושבה בסן פרנסיסקו ושמכנה את עצמה "הגדרה מחדש של קדמה" (Redefining Progress) הציעה ב-1995 מדד משלה. בקבוצה זו חברים מרצים באוניברסיטאות, פעילים בארגונים חברתיים ואף גברים ונשים הקשורים לאגף החברתי בסקטור העסקי. יושבת ראש הוועד המנהל, למשל, היא עורכת דין המייצגת אך ורק ארגונים שאינם למטרות רווח; חברים וחברות אחרות הם אקדמאים ופעילים חברתיים. מדד (GPI) שהציעה הקבוצה (Cobb et al. ; www.rprogress.org/progsum/nip/gpi/gpi_main.html) (1999) שייך לקבוצת המדדים המנסה להביא בחשבון תוצאות שליליות שנלוות לצמיחה הנמדדת באמצעות התוצר הלאומי הגולמי, בדומה ל-ISEW. מטרתו לשלב נושאים שעד עתה לא נכללו במדד המקובל, כמו עבודה בבית או אפילו עבודתם של מתנדבים, שבמדדים הרשמיים הם נוכחים נפקדים. לעומת זאת, נושאים הגורעים מאיכות החיים, כמו אי-שוויון, פשע, אובדן זמן פנוי והנזקים לסביבה ותיקונם לא נכנסים כמרכיבים במדד הצמיחה המקובל. מדד זה מתעדכן מדי שנה מאז 1995 ובאמצעותו נבחנת ההתאמה לאורך זמן בין המדד הקונוונציונלי למדד החדש. בהשפעת קבוצה זו התפתחה מיני-מגמה במחקר בנושא ונערכו מחקרים דומים בארצות רבות אחרות.

מחקרים נוספים ניסו לעמת את שני הייצוגים האלה — של צמיחה כלכלית ושל רווחה חברתית — במדינות שונות, מלבד ארצות הברית. הרשימה כוללת את הולנד, אוסטריה, שוודיה, גרמניה, בריטניה, אוסטרליה, איטליה וצ'ילה. מלבד הולנד, שבה שני המדדים נעים כאותו כיוון, בכל יתר המדינות התגלתה מגמה שבה החל מאמצע שנות השבעים לערך נפרדות דרכיהם: בעוד שהמדד המקובל של תוצר מקומי גולמי ממשיך לעלות כמעט באופן סדיר, מדד הקדמה יורד. בצ'ילה עד 1985 נעו שני המדדים במקביל, לאחר המשבר הכלכלי של 1982 ועד 1995

התוצר הלאומי לנפש כמעט הוכפל בעוד שמדד הקדמה לנפש ירד. אי־השוויון הכלכלי בצילה לא השתנה במשך התקופה אבל 50 אחוז מן הייצוא נבע מייצוא של משאבי טבע, בעיקר עץ, מכרות ודגה, שכמובן אינם מתחדשים. הדמיון בהתנהגות המדד בין המדינות השונות מבטא מגמה של דמיון גובר והולך במדיניות הכלכלית שלהן: המדד המקובל מגלה התפתחות כלכלית מיטיבה בעוד שהשני מציג מדיניות כלכלית המרעה את מצבם של חלק מן האזרחים.

מה שמוצע כאן, אפוא, ולהצעה זו יש נגיעה ישירה לדין בישראל, הוא ניסיון להכליל רווחה חברתית במסגרת המדיניות הכלכלית שנמצאת באופן בלעדי בתחום השיפוט של מומחים. המדיניות הכלכלית בישראל מושתתת על התפיסה הגורסת שצמיחה כלכלית מעצם טבעה מיטיבה עם הכלל. כפי שראינו, הדרך המקובלת להציג צמיחה זו מסווה תהליכים שפוגעים בחלקים מאותו כלל — בדרך כלל נשים, מזרחים, פלסטינים ומהגרי עבודה — בהווה ובעתיד. התוספת של מדדים חברתיים של רווחה ואיכות חיים לא ייצרה תפיסה השונה רדיקלית מן התפיסה הקיימת — שכן היא מבוססת על אידיאולוגיה ואפיסטמולוגיה דומה — אבל היא תחזיר, במינימום, ממדים חברתיים למרכז הדין הכלכלי. שינוי זה הוא אולי צעד ראשון בהיחלצות מן האינדוקטרינציה המחשבתית והפוליטית שבה אנו נתונים כעת. כמובן, תוספת של מדדים של רווחה חברתית אינה מחוסנת מפני ביקורת של התמסדות, עריצות סטטיסטית או נקודות עיוורון. ואולם, היא תרחיב את נקודת המבט הכלכלנית, מושא הדין שלנו.

ביבליוגרפיה

- ברקוביץ, ניצה, 1996. "על עקרת הבית והחשבונאות הלאומית", תיאוריה וביקורת 9 (חורף): 189–195.
- גלברייט, ג'יימס, ק. 2000. "איך טעו הכלכלנים", תיאוריה וביקורת, 17 (סתיו): 197–204.
- פולברה, ננסי, 1996. "עקרת הבית והחשבונאות הלאומית", תיאוריה וביקורת 9 (חורף): 175–188.
- שנהב, יהודה, 1992. "על ההבניה החברתית של פריון העבודה", משפט עבודה, כרך ג: 195–212.
- Block, Fred, and Gene A. Burns, 1986. "Productivity as a Social Problem: the Uses and Misuses of Social Indicators," *American Sociological Review* 15: 757–780.

- Card, David, and Alan Krueger, 1995. *Myth and Measurement: the New Economics of the Minimum Wage*. Princeton: Princeton University Press.
- Cobb, Clifford, 2000. "Measurement Tools and the Quality of Life," in *Redifining Progress*. San Fransisco.
http://www.rprogress.org/pubs/pdf/measure_qol.pdf.
- Cobb, Clifford, Sue Goodman, Gary Wackernagel, and Mathis Wackernagel, 1999. "Why Bigger Isn't Better: Genuine Progress Indicator 1999 Update," in *Redifing Progress*. San Francisco.
<http://www.rprogress.org/pubs/pdf/gpi1999.pdf>.
- Marshall, Alfred, [1930] 1979. *Principles of Economics*. London: Macmillan.